

PDF hosted at the Radboud Repository of the Radboud University Nijmegen

The following full text is a publisher's version.

For additional information about this publication click this link.

<http://hdl.handle.net/2066/41433>

Please be advised that this information was generated on 2019-04-19 and may be subject to change.

11 september in kunst en populaire cultuur

Liedeke Plate en Anneke Smelik

Zelfs de meest gewone mensen reageren
op een tragedie met kunst.

ARTHUR DANTO

Mediagebeurtenis

‘Ik hoorde een man opgewonden praten. Ik verstond hem niet, ik hoorde af en toe het woord ‘doden’. Ik zette de radio iets harder. Een hele slechte archiefopname was dit. Er was niets van te begrijpen. De man stond ergens en er was iets verschrikkelijks gebeurd. Iets met een toestel. Er was veel rook, er waren sirenes te horen, veel mensen schreeuwden door elkaar. Er was een ongeluk gebeurd. Ik wist al wat het was, het was een ooggetuigenverslag van de ramp met de grote Duitse Zeppelin de Hindenburg, die vlak voor de landing in brand was gevlogen. Nee, dat was het toch niet. Dat toestel was een Amerikaans vliegtuig en de man stond in New York. Dat vliegtuig was een paar minuten eerder tegen een toren van het WTC gevlogen. De toren, die erg hoog moest zijn, en heel veel kantoren huisvestte, stond in brand. Ik kende dit verhaal niet, het was een bewogen stukje radiogeschiedenis, het klonk mooi, met huilende mensen. De verslaggever zelf was ook in tranen, er ontrolde zich iets ontzettends voor zijn ogen. Het was alsof ik het in de auto meemaakte. Dat is de kracht van radio, iets kan heel lang geleden gebeurd zijn, toch kun je, door simpelweg de opname af te draaien, je helemaal inleven in de situatie van toen.’

Dit citaat uit de roman *De woordvoerder* van de blinde cabarettier Vincent Bijlo, toont op een pregnante en paradoxale manier de kracht van beelden. De hoofdpersoon vat de *live* radioverslag-

geving van de aanslag op het World Trade Center op 11 september 2001 op als een historische reportage uit een ver verleden, nog steeds indrukwekkend en ontroerend, maar wel geschiedenis. Zou een dergelijke vergissing ook mogelijk zijn geweest bij televisiebeelden? Dat is hoogst onwaarschijnlijk, omdat de kijker de beelden direct kan plaatsen in de realiteit.

De impact van het citaat ligt in het visuele geheugen dat bij de lezer in werking wordt gesteld. Het is een cliché, maar de beelden van het vliegtuig dat zich in de tweede toren boort en van de ineens stortende torens, staan bij iedereen op het netvlies gebrand. 'Iedereen' is misschien overdreven, maar er zijn waarschijnlijk weinig televisiebeelden die door zo veel mensen over de hele wereld zijn gezien. De eindeloze herhaling van deze beelden in onze geglobaliseerde mediacultuur hebben van de aanslag op de Twin Towers een ware mediagebeurtenis gemaakt.

Het is vijf jaar geleden dat de gebeurtenissen van de 11e september plaatsvonden. Niemand zal de terroristische aanslag met vier gekaapte vliegtuigen vergeten zijn. Twee vliegtuigen vlogen in de torens van het New Yorkse World Trade Center, die wat later met veel geweld in elkaar stortten; één vliegtuig kwam op het Pentagon terecht, en één vliegtuig (dat bedoeld was voor een aanslag op het Witte Huis) stortte neer in de velden bij Shanksville in Pennsylvania. Deze ramp, met bijna drieduizend doden, is algemeen bekend komen te staan als 'nine eleven', ofwel 11 september. In dit boek laten we zien hoe het stof van deze gebeurtenis is bezonken in kunst en populaire cultuur.

'9/11'

'Nine eleven' is een soort steno dat in eerste instantie verwijst naar de datum waarop de gebeurtenissen plaatsvonden. Voor Europeanen is deze aanduiding nogal verwarrend, omdat in Amerika dag en maand worden omgedraaid. '11 september' wordt dus '9/11'. Het is een korte maar krachtige benaming geworden voor het complex van gebeurtenissen dat daarachter schuilgaat. '9/11' voldoet aan de behoefte een naam te geven aan een onbegrijpelijke gebeurtenis en er zodoende grip op te krij-

‘Dood van de onschuld’, September 2001. © Don Monet

gen. Natuurlijk speelt ook de voorkeur van de media voor vlotte slagzinnen een rol.

De notatie ‘9/11’ verwijst ook naar het Amerikaanse telefoonnummer voor noodgevallen: 9-1-1, vergelijkbaar met ons 1-1-2. Die *unheimische* betekenis ontging maar weinig mensen in de Verenigde Staten. Behalve als een gemakkelijk uitsprekbare naam voor een onuitsprekelijke gebeurtenis, kan ‘9/11’ ook als iconisch worden beschouwd. Dit blijkt een dankbaar gegeven voor spotprenttekenaars. In de twee enen zien sommigen namelijk een visuele verwijzing naar de Twin Towers: de twee torens van het WTC, lange tijd de hoogste gebouwen ter wereld.

De term is inmiddels opgenomen in Amerikaanse woordenboeken zoals de *American Heritage College Dictionary*, zowel onder het lemma ‘nine eleven’ als onder ‘9/11’. Dit geeft aan dat symboliek, gemak en de media een rol hebben gespeeld bij de totstandkoming van de ‘officiële’ naam voor de gebeurtenissen die in Amerika plaatsvonden op 11 september 2001. In dit boek hebben we ervoor gekozen de naam te vernederlandsen; we schrijven dan ook consequent over ‘11 september’.

Kunstzinnige reacties

Sinds 11 september 2001 is er veel gebeurd; de wereld heeft een ander aanzicht gekregen. Er zijn mensen die geloofden dat na die dag alles anders zou worden, dat die datum een radicale breuk markeert. Sommigen zijn ervan overtuigd dat de veranderingen niet plotseling maar geleidelijk plaats hebben gevonden. Anderen zijn teleurgesteld dat er maar zo weinig is veranderd.

Hoe kunnen we de gebeurtenissen van 11 september duiden? Dit boek werpt zich niet op een politieke analyse, maar onderzoekt hoe in kunst en populaire cultuur de gebeurtenissen van 11 september 2001 hun beslag hebben gekregen. Welke rol spelen kunstzinnige reacties in de verwerking van 11 september? Hoe hebben artiesten in films, romans, gedichten, foto's, tentoonstellingen, popliedjes en stripverhalen de ramp vormgegeven? Hoe is gezocht naar nieuwe vormen ter herdenking en nagedachtenis aan de slachtoffers van de aanslagen, in woord, in beeld en in muziek, maar ook in architectuur en in monumenten, op straat en op de plek van de aanslag, *Ground Zero*? Wat dat laatste betreft zijn ze er nog lang niet uit: er wordt nog volop gehakketakt over welke musea, kunstcentra, monumenten en tentoonstellingen nu wel of niet toepasselijk – lees patriottisch – zijn op het terrein van het voormalige WTC. En Amerika zou Amerika niet zijn als er niet ook over de prijs nog fiks wordt onderhandeld. Ondertussen lopen er honderden Amerikanen rond, vooral mannen, met tatoeages van de Twin Towers, al dan niet met vliegtuig in aantocht, op hun armen, benen of schouders.

De kunsten, hoog en laag, zijn vrijwel onmiddellijk na de aanslagen onderdeel gaan uitmaken van de publieke verwerking van 11 september. We besteden in *Stof en as* aandacht aan allerlei artistieke uitingen die stof tot reflectie bieden. We doen dat vanwege de urgentie die hieruit spreekt. Kunst was vrijwel direct na de aanslag overal aanwezig, op straat maar ook bij de mensen thuis. Het bracht en brengt de mensen bij elkaar. We kunnen gerust stellen dat er geen gebeurtenis uit de recente wereldgeschiedenis is die aanleiding heeft gegeven tot zo veel reacties in woord, beeld en geluid als de aanslag op de Twin Towers.

Tatoeage van de Twin Towers, met daaronder de regels van het patriottische lied 'America the Beautiful': 'God shed his grace on thee / And crown thy good with brotherhood / from sea to shining sea!' Maart 2002 © Bob Rowan; Progressive Image / Corbis

Gedichten, romans, filosofische essays en stripverhalen, maar ook foto-installaties, films, toneelstukken, quilts, monumenten, performances, tatoeages, popliedjes en een requiem – de hoeveelheid en variatie aan vormen en genres is haast overweldigend.

De overstelpende hoeveelheid aan materiaal getuigt van de behoefte van zowel kunstenaars als publiek om zich na 11 september via heel diverse kunstvormen uit te drukken. Kunstfilosoof Arthur Danto zegt dat hij van 11 september heeft geleerd dat 'zelfs de meest gewone mensen op een tragedie reageren met kunst'. Dit komt omdat 11 september nog verwerkt, geduid en begrepen moest worden. Terwijl het politieke gekrakeel en de oorlogen in Afghanistan en Irak losbarstten, wendden vele mensen zich tot kunst en populaire cultuur voor diepere antwoorden. Of het nu gaat om troost, hoop, moed, of juist om *schadenfreude* of kritiek – kunst en populaire cultuur hebben aan deze ramp betekenis gegeven. In dit boek kijken we daarom zowel naar

‘hoge’ cultuur zoals poëzie en architectuur, als naar ‘lage’ cultuur zoals popmuziek en stripverhalen. Daarbij hebben we ons laten leiden door de westerse cultuur, omdat we daar het beste in thuis zijn. We pretenderen niet om uitpuhend te zijn, maar we menen wel dat de belangrijkste culturele uitingen over 11 september aan bod komen.

Cultureel geheugen

Een tweede reden om ons in *Stof en as* over kunst en populaire cultuur te buigen, heeft te maken met wat in de geesteswetenschappen wel ‘cultureel geheugen’ wordt genoemd. Dit is het geheugen dat mensen delen, maar dat (nog) niet geformaliseerd is in de officiële historische handboeken. Het culturele geheugen speelt zich af op de grens tussen het individuele en het collectieve.

Sinds het einde van de jaren zeventig is dit culturele geheugen een steeds belangrijker rol gaan spelen in onze relatie tot het verleden. De verbeelding van het verleden die ‘wij’ (als cultuur, als natie) delen, is door de toenemende emancipatie van verschillende sociale groepen onder druk komen te staan. Dé geschiedenis bestaat niet meer: het is maar een constructie, één van de vele mogelijke verhalen die wij over het verleden vertellen. Dit heeft tot gevolg dat we er niet langer van kunnen uitgaan dat ‘wij’ er dezelfde ideeën, verhalen over of herinneringen aan het verleden op na houden. Hiermee komt ook onze nationale culturele identiteit op losse schroeven te staan, want als we geen verleden met elkaar delen en ook allemaal anders zijn, wat bindt ons dan nog wel? Deze fundamentele verandering in onze relatie tot het verleden heeft in de westerse cultuur geleid tot een ware obsessie ermee. Zoiets is bijvoorbeeld af te lezen aan de recente discussies over de canon.

Wij leven in een ‘herinneringscultuur’, stelt Andreas Huyssen, en zijn gefascineerd door het herinneren. En daarmee ook door het vergeten, want herinneren en vergeten zijn twee zijden van dezelfde medaille. De diaspora’s van vluchtelingen en migranten en de recente hausse aan Holocaustmusea en -monumenten wereldwijd hebben bijgedragen aan een globalisering van het

culturele geheugen. Overal ter wereld verandert de verhouding tot de geschiedenis, het verleden en de herinnering.

Cultureel erfgoed – *national heritage* in Engeland en *patrimoine* in Frankrijk – staan hoog op de politieke agenda's in westerse landen. Historische romans en thrillers zoals *De Da Vinci Code* van Dan Brown zijn populair en kostuumfilms nog steeds favoriet. In dit zogeheten Rembrandt-jaar wordt *De nachtwacht* als 'theatrale beleving' tot leven gebracht en staat een in brons gegoten versie van het beroemde schilderij op het Rembrandtplein in Amsterdam. Deze beeldengroep nodigt de passanten uit om in de beeldengroep te gaan staan en zo onderdeel te worden van het meesterwerk. We gaan steeds verder in ons verlangen naar het verleden. We willen het niet alleen zien, maar ook beleven: voelen, ruiken, meemaken. Naast historische themaparken zijn er nu allerlei plaatsen waar historische gebeurtenissen kunnen worden nagespeeld – in het echt maar ook virtueel. D-Day is er nu ook als computerspel, evenals een game *9-11 Survivor*.

Onze fascinatie voor het verleden, gecombineerd met de angst om te vergeten, resulteert in een obsessie met het bewaren en conserveren. Alles moet bewaard. Als we ons geen voorstelling kunnen maken van wat in de toekomst wel of niet de moeite van het bewaren waard zal worden gevonden, kunnen we dan niet beter het zekere voor het onzekere nemen en alles bewaren? De kelders van de nationale musea raken vol en de lijst rijksmonumenten is te lang. Thuis en op kantoor worden computers jaarlijks uitgebreid met nog meer geheugen, zodat we ook nog alles digitaal kunnen opslaan. Het dwangmatig registreren van de gebeurtenissen van 11 september is ontegenzeggelijk een onderdeel van deze herinneringscultuur. Zo staan er op Ground Zero een vijftal webcams die om de vijf minuten een foto maken van het bouwterrein. Het archief bevat nu al meer foto's dan een mens in haar of zijn mensenleven kan bekijken!

Het culturele geheugen in de maak

De kunst en populaire cultuur die we in dit boek bespreken, zijn tot stand gekomen in de jaren onmiddellijk na de ramp, dat wil

zeggen in een tijd waarin de betekenis van 11 september nog aan het bezinken en kristalliseren is. Voor historici is een onderneming als de onze voorbarig: het is nog veel te vroeg om zinnige uitspraken te doen over 11 september als historische gebeurtenis. Dit ligt anders voor cultuurwetenschappers zoals wij, die geïnteresseerd zijn in de wijze waarop een cultuur gestalte geeft aan herinneringen in kunst en populaire cultuur. Voor ons is het juist interessant om te kijken wat in zo'n vroeg stadium in het herinneringsproces vastgelegd wordt, of wat meteen al vergeten of verdrongen wordt. De kunsten gebruiken, veranderen en interpreteren deze traumatische gebeurtenis. Zij geven vorm aan 11 september.

Het culturele geheugen van 11 september is nog in de maak. Het kan goed zijn dat wij pas aan het begin staan van het verwerkingsproces. Wellicht moet de stroom aan kunstwerken nog op gang komen en zal in de toekomst 11 september anders in de herinnering bekliven. Zo zijn de door Wouter Weijers besproken voorstellen voor de herbouw van Ground Zero bij het ter perse gaan van dit boek al weer ingrijpend veranderd, en konden we de films *United 93* en *World Trade Center* niet in dit boek verwerken. Met *Stof en as* brengen we dus de beginfase van de vorming van het culturele geheugen rond 11 september in kaart.

De enorme hoeveelheid aan materiaal in kunst en populaire cultuur roept vragen op over de manier waarop 11 september wordt verwerkt en wordt herinnerd. Hoe krijgt 11 september een plaats in het culturele geheugen van de westerse cultuur? Zijn er opmerkelijke verschillen tussen Amerika en Europa? Omdat de gebeurtenissen op 11 september vérstrekkende gevolgen hebben voor de politieke machtsverhoudingen over de gehele wereld, roept de verwerking in kunst en cultuur ook vragen op over de ideologische, politieke en ethische dimensies ervan. Herinneren is een culturele daad. Deze daad, in romans, films, popmuziek en stripboeken of wat dan ook, is een voorstelling, een verbeelding, en ook altijd een interpretatie. Het is een handeling die onvermijdelijk verward is in kwesties van macht en heerschappij. Daarom buigen de auteurs van dit boek zich over vragen als: wordt in kunst en populaire cultuur de Amerikaanse nationalistische context benadrukt; is er sprake van een pro-amerikaanse strekking of juist van anti-amerikaanse drijfveren?

In de nasleep van 11 september woedde een ware strijd tussen media, politiek, kunst, populaire cultuur en de man in de straat over de betekenis ervan. Door die strijd zichtbaar te maken, krijgen we inzicht in de werking van het culturele geheugen. Het culturele geheugen is namelijk niet iets statisch, maar een open proces dat steeds onderhevig is aan verandering en herziening. We hopen in *Stof en as* iets van dat proces zichtbaar te maken. Vijf jaar na dato bekijken we hoe kunst en populaire cultuur tot nu toe, soms voorzichtig, soms wanhopig, dan weer kritisch of woedend, hebben bijgedragen aan de verwerking van de aanslagen.

Een opmerkelijk voorbeeld is de grafische adaptatie van de *9/11 Commission Report* dat in augustus 2006 verscheen. Het gaat om een stripversie van het officiële rapport van de door de Amerikaanse regering ingestelde commissie, die belast was met het onderzoek naar de aanslagen van 11 september 2001. Dit rapport, gratis te downloaden van internet, werd een onvermoeide bestseller in 2004. De vooraankondiging van de verstripping begin 2006 in *Publishers' Weekly*, zorgde voor zo veel aandacht dat de uitgever besloot de oplage van de eerste druk fors te verhogen. *The 9/11 Report* van comics-veteranen Sid Jacobson en Ernie Colón moet volgens de uitgever een trouwe weergave van het rapport zijn en 'de loop der gebeurtenissen op die dag en in de voorafgaande maanden voor een veel breder publiek begrijpelijk en toegankelijk maken'. De stripversie past in ons beeld van de Amerikaanse cultuur; zelfs zoiets saais en bureaucratisch als een onderzoeksrapport wordt in een populaire vorm gegoten om de ramp beter behapbaar te maken voor het grote publiek.

Genres verschillen in ritme en in tempo. Het officiële rapport gaat vooraf aan de stripversie. De vergankelijkheid van de straataltaren staat tegenover de voor altijd in de huid gegrifte tatoeages. Poëzie over de aanslagen doet vanaf de eerste dag de ronde in kranten en op internet. De eerste romans verschenen in 2003 in Frankrijk; Engelstalige romans zagen pas het licht in 2005. Zowel popmuziek als comic books springen snel op de gebeurtenissen in. Documentaires verschenen al snel op televisie, maar de eerste blockbusters uit Hollywood kwamen pas in 2006. Dat komt uiteraard omdat voor sommige genres meer tijd nodig is. Een gedicht of popsong is zo geschreven. Een ramp past ook

New York, 14 september 2001. © Paul Fusco / Magnum Photos /
Hollandse Hoogte

naadloos in het genre van de comics. En omdat een documentaire uit beelden bestaat die, in ieder geval gedeeltelijk, al in september 2001 zijn gemaakt, kan die vrij snel worden gemonteerd. Maar om een fictionele wereld te scheppen, is meer tijd nodig. Tijd voor reflectie en bezinking. Ook is er aanvankelijk nog enige aarzeling, misschien zelfs een taboe, rond de fictionalisering van een ramp die nog zo kort achter ons ligt. Waar een gedicht of popsong uit september 2001 rauwe emotie is en getuigt van onverwerkte gevoelens, probeert een roman of film enkele jaren later inzicht te geven in menselijke verhoudingen of de complexe relatie tot een traumatische gebeurtenis.

11 september 2001 zorgde voor een trauma. Al gebeurde het aan de andere kant van de oceaan, ook voor ons in Europa is 11 september een traumatische gebeurtenis geweest. Kunstenaars hebben geprobeerd om dit trauma op zinvolle wijze te verwerken. Dit boek geeft daar een caleidoscopisch overzicht van. We hopen dat de beschouwingen de kracht van kunst oproepen. Als auteurs zijn wij van mening dat kunst, en vaak ook populaire cultuur, een open plek in de samenleving creëert voor zowel emotionele verwerking als diepgaande bezinning. Hopelijk vormt

ons boek ook een kleine bijdrage aan de herdenking, vijf jaar na dato, van de vele slachtoffers die op 11 september 2001 zijn gevallen.

De hoofdstukken

In het eerste hoofdstuk reflecteert Anneke Smelik op de overbekende televisiebeelden van 11 september door deze binnen de context van de huidige beeldcultuur te plaatsen. Ook bespreekt zij de eerste films die over 11 september verschenen. Zij pleit voor een ethische positie bij het bekijken van een ramp op televisie.

In 'Als de dood' beschrijft Liedeke Plate de stroom gedichten die vanaf de eerste dag na 11 september op gang kwam. Volgens haar is poëzie vooral een reactie op de overweldigende televisiebeelden. Poëzie ontdoet de mediagebeurtenis van zijn versimpelende karakter. Samen met de spontane straataltaartjes, biedt poëzie ook een eerste gelegenheid om emoties tot uitdrukking te brengen.

Kristiaan Versluys verhaalt aan de hand van de striproman *In de schaduw van geen torens* hoe auteur Art Spiegelman op ontroerende wijze een complex verband legt tussen het oude trauma van de holocaust en het nieuwe trauma van 11 september. Spiegelman grijpt als stijlmiddel terug op oude comics. Martijn Stevens gaat in het daaropvolgende hoofdstuk in op de positie van de superheld in het populaire genre van de comic. Verrassend genoeg pikt dit medium heel snel de gebeurtenissen van 11 september op in de verhalen. Maar het blijkt wel dat de superheld in gebreke is gebleven, want hij heeft deze ramp niet kunnen voorkomen. De echte helden in de comics over 11 september zijn de New Yorkse brandweermannen.

Dat die brandweermannen zichzelf lang niet altijd als helden zagen, blijkt uit de schokkende documentaire *9/11* van de gebroeders Naudet, waar Stef Craps over schrijft. Hij stelt dat de documentaire naadloos past in het bekende Hollywoodverhaal over de manwording van een nieuweling in het brandweercorps. Dit is zo kort na de ramp waarschijnlijk de enige manier om het gruwelijke trauma een plek te geven.

Wouter Weijers buigt zich over de fysieke plek van de ramp: Ground Zero. Hij vergelijkt de individuele monumentjes, zoals de straataaltaren, met voorstellen voor een publiek monument op de plaats van het ingestorte World Trade Center. De vraag is hoe een architect of kunstenaar vorm kan geven aan iets dat afwezig is, namelijk de vernielde gebouwen en de dode slachtoffers. Dit hoofdstuk gaat in op de strijd tussen verschillende belangen die met de gedenktekens en de wederopbouw gemoeid zijn.

Belangen spelen ook een rol bij popmuziek, het onderwerp van Vincent Meelbergs hoofdstuk. Patriottische gevoelens vieren hoogtij in de periode na 11 september, waardoor in Amerika alles wat ook maar een enigszins kritisch geluid laat horen afgekeurd wordt. Popmuziek wordt soms zelfs in de ban gedaan. Hoewel kritische poëzie van de Amerikaanse Beatdichters ook tot afkeurende commentaren leidt, wordt poëzie niet gecensureerd. Jaap van der Bent laat zien dat de Beatdichters hun kritiek op Amerika nooit onder stoelen of banken hebben gestoken en dat ook na 11 september niet doen.

Dat er wel degelijk sprake is van een nieuw literair engagement na 11 september, toont Aleid Fokkema's bespreking van de stroom Engelstalige romans die heel recentelijk op gang gekomen is. Zij schetst de contouren van een post 9/11-literatuur die, na de ironische relativering van het postmodernisme, opnieuw waarde hecht aan het duiden van het bestaan, en betekenis vindt in schoonheid, poëzie en het literaire verhaal.

De eerste romans over 11 september verschenen in Frankrijk. Maar, zo stelt Franc Schuerewegen, deze romans gaan eigenlijk helemaal niet over Amerika, maar over Frankrijk zelf. De Franse romans heffen een treurzang aan over het verval van de Franse cultuur, de Franse taal, en de Franse *grandeur*. Marc Smeets plaatst in het erop volgende hoofdstuk deze jeremiade in een lange traditie van anti-americanisme in Frankrijk. Heel even leek er sprake te zijn van verbroedering na 11 september, maar anti-amerikaanse sentimenten staken al snel weer de kop op bij onze Franse zuiderburen.

We sluiten het boek af met een hoofdstuk dat niet over kunst of populaire cultuur gaat, maar een meer filosofische blik werpt op de effecten van de gebeurtenissen op 11 september. Joost de

Bloois bespreekt de vraag hoe schrijvers en denkers uiting kunnen geven aan een gebeurtenis die zich vooralsnog onttrekt aan het begrip, omdat het een gewelddadige inbreuk heeft gemaakt op vertrouwde politieke en culturele kaders. Het is niet voor niets dat in fictionele en filosofische teksten ‘breuken’, ‘scheuren’ en ‘gehavende texturen’ veelgebruikte metaforen zijn. Het is ook niet eenvoudig om de ‘stukjes en beetjes’ bij elkaar te rapen van iets dat vooralsnog volkomen ‘vreemd’ blijft. Volgens De Bloois kunnen schrijvers en denkers een ethische positie innemen door juist de vreemdheid van de gebeurtenis recht te doen. Wij hopen dat de lezer aan het eind van dit boek deze positie over kan nemen, nu stof en as van de gebeurtenissen op de 11^e september in kunst en populaire cultuur langzaamaan beginnen te bezinken.

De bijdragen aan *Stof en as* zijn het resultaat van een onderzoeksproject over cultureel geheugen bij de Letterenfaculteit van de Radboud Universiteit Nijmegen (www.culturalmemory.nl/). We danken Teun Dubbelman voor de zorgvuldige wijze waarop hij het manuscript persklaar heeft gemaakt en de copyrights van de illustraties heeft geregeld.